

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

DOI:
УДК 347.12

Наталія Бутрин-Бока,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету
ORKID: <https://orcid.org/0000-0003-3684-7177>

Лілія Паращук,
викладач кафедри цивільного права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету
ORKID: <https://orcid.org/0000-0003-2269-1626>

ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ – СКЛАДОВИХ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ

Висвітлено принцип верховенства права як основоположний принцип правотворчості та правозастосування, в тому числі у сфері цивільних правовідносин. Розглянуто особливості реалізації принципів – складових принципу верховенства права в окремих інститутах цивільного права. Розкрито їх зміст, цінність для ефективного забезпечення і захисту прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин. Досліджено проблемні питання практичного застосування принципів субсидіарності, пропорційності, народного суверенітету, правової визначеності у цивільному законодавстві.

Ключові слова: принцип, верховенство права, цивільні правовідносини, пропорційність, народний суверенітет, субсидіарність, правова визначеність, право, рівність.

Бутрин-Бока Н.С., Паращук Л.Г.

Практическая реализация принципов – составляющих верховенства права в гражданско-правовых отношениях

В статье освещен принцип верховенства права как основополагающий принцип правотворчества и правоприменения, в том числе в сфере гражданских правоотношений. Рассмотрены особенности реализации принципов - составляющих принципа верховенства права в отдельных институтах гражданского права. Раскрыто их содержание, ценность для эффективного обеспечения и защиты прав и интересов субъектов гражданских правоотношений. Исследовано ряд проблемных вопросов практического применения принципов субсидиарности, пропорциональности, народного суверенитета, правовой определенности в гражданском законодательстве.

Ключевые слова: принцип, верховенство права, гражданские правоотношения, пропорциональность, народный суверенитет, субсидиарность, правовая определенность, право, равенство.

© Наталія Бутрин-Бока, Лілія Паращук, 2019

N. Butryn-Boka, L. Parashchuk

Practical Implementation of the Principles - Constituents of the Rule of Law in Civil Relations

The article deals with the research of issues related to the implementation of the rule of law principle in civil relations. The authors reveal the peculiarities of the implementation of the principles - components of the rule of law in certain institutions of civil law.

The rule of law is one of the fundamental principles not only of lawmaking but also of law enforcement. The complexity and versatility of this phenomenon necessitates its disclosure in relation to other legal principles that exist as its component. Among the principles there are constituents of the rule of law, as defined by the Venice Commission in the Rule of Law Checklist, the principles of subsidiarity, proportionality, legal certainty, equality before the law, etc.

These principles have their own peculiarities of implementation in civil legal relations. Therefore, the principle of subsidiarity is a guarantor of personal freedom and a requirement for state institutions to recognize the priority of human rights and interests.

The principle of proportionality is a requirement for authorities not to impose on citizens obligations that go beyond the limits of public necessity, and to take maximum account of private interests; setting goals and choosing the means to achieve them, to maximize the possible consequences of such actions. This principle is actualized in property relations, since the exercise of property rights is an important means of realizing personality.

The principle of popular sovereignty in action creates the preconditions for self-realization of the population, the existence of mutually beneficial relations between legally equal, independently independent, autonomous subjects of private legal relations.

The principle of legal certainty in civil legal relationships is implemented through the requirement of civil law to meet the criteria of accessibility, predictability, sustainability and consistency of legal requirements. The value of this principle lies in legal certainty, the protection afforded by all parties to a civil legal relationship, provided that the state respects that principle.

The principle of equality before the law is implemented in civil law by ensuring the formal equality of virtually unequal subjects, impartial reconciliation of interests. Equality before the law, non-discrimination is a requirement of anti-discrimination legislation, guaranteeing the prescriptions of the right of non-discrimination.

Keywords: *principle, rule of law, civil relations, proportionality, popular sovereignty, subsidiarity, legal certainty, law, equality.*

Постановка проблеми. Цивільне право є сферою суспільних відносин, яка швидко розвивається, а отже, потребує постійного вдосконалення засобів її регламентації на основі основоположних правових принципів. Верховенство права є однією із основних засад, що визначають напрям розвитку правової системи України. Цей принцип втілено у людиноцентричній концепції, тому він актуалізується, перш за все, в цивільно-правових відносинах. Складовими верховенства права є взаємопов'язані між собою підпринципи, які спрямовані на забезпечення прав та свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим аспектам реалізації верховенства права, підпринципів верховенства права, у тому числі у сфері цивільних правовідносин, присвячені наукові праці представників правової науки, серед яких: М. Бем, С. Головатий, О. Кирилюк, Д. Луспенник, Р. Майданик, Ю. Мірошніченко, С. Шевчук, В. Шестіріков, С. Погребняк, О.Яворська.

Мета статті. Метою наукової статті є дослідження окремих аспектів реалізації принципів – складових верховенства права у цивільних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із центральних принципів правотворчості, в тому числі у сфері цивільних правовідносин, вважається принцип верховенства права. Д. Д. Луспенник, враховуючи складність та багатогранність цього мегапринципу, вказує на можливість розгляду верховенства права як універсального стандарту не лише правотворчості, але й правозастосування і наголошує на необхідності звернення особливої уваги на місце і роль судової влади у його забезпеченні [1, с. 11, 12].

С. Головатий у коментарі до документа Венеціанської Комісії «Rule of Law Checklist», ухваленого 18 березня 2016 р. також відмічає його практичну спрямованість, зазначаючи, що його сконструйовано як робочий інструмент для оцінювання того, якою мірою, принаймні конституційна і юридична структури, чинне законодавство, судова практика конкретної держави відповідають вимогам правовладдя [2]. Таке оцінювання має відбуватись за посередництвом основних аспектів правовладдя (верховенства права), серед яких пропорційність, юридична визначеність, рівність перед законом, субсидіарність та ін. Це підтверджує також практика ЄСПЛ. У його рішеннях неодноразово наголошувалось, що принцип верховенства права розкривається у співвідношенні з іншими правовими принципами, які є його складовими.

Гарантом особистісної свободи є принцип субсидіарності. Цей принцип, як і принцип верховенства права, є вимогою до державних інституцій визнання пріоритетності прав та свобод людини. Принцип субсидіарності актуалізується у зовнішніх відносинах між Україною та іншими державами, Європейським судом. Взнявши на себе міжнародні зобов'язання, вона певною мірою втрачає частину свого суверенітету з метою забезпечення прав і свобод громадян. Наприклад, у відносинах з Європейським судом для прийняття рішень основним критерієм Європейського суду є дотримання норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Оскільки Конвенція є частиною національного законодавства, для внутрідержавного вирішення спорів українські судочинці також мають керуватися нормами зазначеного акту. Відповідно до автономності кожної країни, яка перебуває під юрисдикцією Конвенції, система національного контролю є пріоритетною щодо наднаціонального контролю. Суть принципу субсидіарності у взаємовідносинах між Україною та Європейським судом з прав людини полягає у необхідності забезпечення вирішення спірних правових питань, перш за все, в середині самої держави, застосовуючи зовнішні механізми, волю інших держав в особі Суду лише як додатковий ефективний засіб правового захисту. С. В. Шевчук принцип субсидіарності називає «стовпом» конвенційної системи захисту прав людини [3].

Венеціанська Комісія неодноразово наголошувала у своїх Висновках щодо України на необхідності активного застосування принципу пропорційності, зокрема відтворення його в Основному законі України [4], ґрунтування рішень Суду на критерії пропорційності [5]. Позитивними зрушеннями у цьому напрямі вважаються нові редакції ЦПК України, у ч. 3 ст. 2 «Завдання та основні засади цивільного судочинства» якого серед основних засад (принципів) цивільного судочинства визнано принцип пропорційності та ГПК України, у ч. 3 ст. 2 «Завдання та основні засади господарського судочинства» також однією з основних засад (принципів) господарського судочинства встановлено зазначений принцип.

Дотримання принципу пропорційності означає, що органи влади, зокрема, не можуть покладати на громадян зобов'язання, які перевищують межі необхідності, що впливають із публічного інтересу, для досягнення цілей, яких вимагається досягнути за допомогою застосовуваної міри (або дій владних органів). Відповідно, застосовувана міра має бути пропорційною (повинна відповідати) цілям [6, с. 48]. Завдяки принципу пропорційності встановлені положеннями нормативно-правових актів обмеження на користь суспільних інтересів дадуть змогу максимально враховувати приватні інтереси. Цей принцип висуває критерій межі (результату) дій або рішень: вони не повинні виходити за межі відповідної мети. Принцип пропорційності передбачає вибір розумних, найбільш ефективних заходів для досягнення мети і завжди застосовується разом з принципом справедливості [6, с. 48, 49].

Принцип пропорційності є значимим у відносинах власності, оскільки здійснення права власності слугує важливим засобом реалізації особистості. У Ч. 1 ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 р. передбачено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [7]. Закріплюючи засадничі положення щодо поваги до права власності, Концепція передбачає необхідність за певних умов в інтересах суспільства можливість її позбавлення. Регламентация підстав використання майна в інтересах суспільства покладається на владу і базується, в тому числі, на принципі пропорційності. Для того, щоб відповідати Конвенції, позбавлення має бути законним і спрямованим на досягнення справедливого балансу між інтересами суспільства та інтересами заявника [8]. Непропорційність, «розмитість», непередбачуваність законодавства тощо слугує ознакою неякісного закону.

Принцип пропорційності «вимагає», щоб влада, встановлюючи цілі та обираючи засоби їх досягнення, максимально передбачала можливі наслідки таких дій. Підтвердженням слугує аргументація Європейського суду у справі «Йорданова та інші проти Болгарії від 24 квітня 2012р. заява № 25446/06 (заплановане виселення ромів із встановленого поселення без будь-яких пропозицій щодо забезпечення новим житлом). Так, Суд зазначив, що до видачі оскаржуваного наказу влада не розглядала ризик того, що заявники стають безпритульними, якщо вони будуть вилучені... В особливих обставинах цієї справи з огляду, зокрема, на тривалу історію безперешкодної присутності сімей заявників та спільноти, яку вони утворили в Баталові Водениці, принцип пропорційності вимагав, що слід належним чином розглянути наслідки їхнього усунення та ризик того, що вони стають безпритульними [9].

Побудові правової держави сприятиме втілення в життя принципу народного суверенітету як джерела влади, панування правових цінностей та ідеалів, зв'язаність самої держави, всіх її органів законом, який виражає справжні людські цінності, непорушність цінностей, що виражають природу особи, взаємна відповідальність держави та особи, поділ влади [10, с. 282–290]. Згідно з принципом народного суверені-

тету єдиною і первинною є саме влада народу. Ю. Мірошніченко як основну ознаку зазначеного принципу виокремлює право суверену приймати остаточні та обов'язкові до виконання рішення та повноту влади суверена, яка характеризується обсягом його владних повноважень [11]. Принцип народного суверенітету є фундаментом інститутів народовладдя, а право – одним з найбільш ефективних регуляторів життя в демократичному суспільстві з наявними активними інститутами народовладдя. Потреба в самореалізації населення, зростання значення зв'язків, що виникають між юридично рівними, майново самостійними, автономними суб'єктами змінює акценти у ставленні до права, змістовно наповнюючи його в бік зменшення імперативної домінанти, яка простежується за адміністративно-патерналістського регулювання і переосмислення права як джерела гарантованості природно-необхідної свободи людини і громадянина, зведенням до мінімуму владних втручань. Вплив правових механізмів має відбуватися на рівні позитивного права, зокрема щодо забезпечення приватних правовідносин майнового та немайнового характеру, судового захисту, а також підвищення самоконтролю, правосвідомості населення.

Складові ще одного підпринципу верховенства права, зокрема принципу правової визначеності, розкриваються Венеціанською Комісією. Такими є: доступність законодавства, доступність судових рішень, передбачуваність правових актів, сталість та послідовність правових приписів, легітимні очікування. Щодо законодавства, за позицією Комісії, правові акти мають бути сформульовані чітко та зрозуміло [12, п. 58], люди мають бути заздалегідь поінформовані щодо наслідків своєї поведінки [12, п. 58], законодавство має характеризуватись сталістю та послідовністю, яка впливає на спроможність особи планувати свої дії [12, п. 60]. Значення визначеності полягає у правовій впевненості, захищеності, яку має особа, якщо в державі дотримано зазначеного принципу. Дія цього принципу в приватних правовідносинах досягається шляхом встановлення доступних правил поведінки, максимально можливо враховуючи інтереси суб'єктів цивільних правовідносин. Забезпечення цього принципу слугує гарантією стабільності правовідносин.

Притаманна приватному праву «безсторонність» забезпечує формальну рівність фактично нерівних суб'єктів, неупереджене узгодження інтересів. Рівність перед законом, недискримінація є вимогою до законодавства заборони дискримінації, гарантування приписами права недискримінації. Слід зазначити, що зміни, які були внесені до ст. 203 ЦК України «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину» у зв'язку з прийняттям ПК України, а саме: «Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам»; ч. 3 ст. 228 ЦК України: «У разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним», – свідчать про порушення зазначеного принципу, нівелюють демократичні принципи цивільного права.

На нашу думку, законодавець не повною мірою врахував дуалістичний статус держави (як владного суб'єкта і суб'єкта цивільних правовідносин). Із внесенням змін до зазначених статей, він надав їй превалюючого становища щодо інших суб'єктів цивільних правовідносин. Враховуючи те, що поняття «охоронюваний законом інтерес» визначено Рішенням Конституційного Суду України у справі № 1-10/ 2004 від 1.12.2004 р. як «прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом... з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам» [13]; а поняття «інтереси держави» є, відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 року у справі 1-1/99 оціночними поняттями... і вони «можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді... держава може вбачати свої інтереси не лише в їх діяльності, але й у діяльності приватних підприємств, товариств» [14]. За такої визначеності, наголошує В. Шестіріков, законодавство вже не спроможне забезпечити стабільність цивільних відносин. Створюється стан правової невизначеності, коли будь-який правочин може бути визнаний недійсним тільки відповідно до суб'єктивної його оцінки (поза правовими критеріями), про що достеменно не може бути відомо наперед на момент укладення угоди [15, с. 38].

У разі застосування європейського досвіду для вирішення питань щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства необхідно враховувати позицію Європейського суду у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства», відповідно до якої «захід, яким особу позбавляють права власності, має не лише ставити – як за фактами, так і в принципі – законну мету «в інтересах суспільства», а й забезпечувати при цьому належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та поставленою метою (справа Ашіндейна, серія А, № 93, с. 24-25, п. 57). У рішенні у справі Спорронга і Льоннрот ця остання вимога сформульована іншими словами – через поняття «справедлива рівновага», яка має забезпечуватися між вимогами загальних інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини (серія А, № 52, с. 26, п. 69).

Необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо при цьому на цю особу покладається «особистий і надмірний тягар» (с. 28, п. 73) [16]. Таким чином, врахування позиції Європейського суду з прав людини дасть змогу зберегти необхідний баланс приватного та суспільного / державного інтересу.

Природний характер цивільно-правових відносин покладає на державу обов'язок їх пізнання та адекватного відтворення у нормативно-правових актах. Альтернативою нормативно-правовому регулюванню договірних відносин, що відповідає закріпленому в ч. 3 ст. 3 ЦК України принципу свободи договору, є положення щодо прав сторін укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства; врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами; відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Таким чином, звертає увагу О. Яворська, у сучасному приватному (цивільному) праві існує два рівня правового регулювання – законодавче та індивідуалізоване, що здійснюється на рівні локальних актів (статутів, регламентів). Норми права «приспосовуються» до індивідуальних потреб сторін, сторони «створюють» норми для врегулювання взаємних інтересів [17, с. 20]. Саморегулювання, так зване «м'яке право» стає ефективним засобом регулювання договірних відносин, що актуалізує питання встановлення учасниками цивільних правовідносин правил, у відповідності з загальноправовим принципом, заходами цивільного права, в тому числі принципу правової визначеності. Це питання особливо важливе у відносинах, що виникають у житлово-комунальній, кредитній сферах, де застосовуються типові договори, які часто складаються не на користь «слабшої» сторони, створюючи нерівність між сторонами.

Існування у вітчизняному законодавстві норм, що суперечать принципу верховенства права, роблять такі умови хоч і законними, але не правовими. Наприклад, метою укладення будь-якого договору є можливість кожної з осіб – учасників майбутніх правовідносин – отримання певних благ на вигідних для них умовах. У країнах ЄС з метою захисту прав споживачів визначено поняття «несправедливі умови договору». Зокрема ч. 1 ст. 3 Директиви Ради ЄС №93/13/ЄЕС від 5 квітня 1993 року «Про несправедливі умови в договорах зі споживачами» визначається: «Умови договору, які не обговорювалися індивідуально, вважаються несправедливими, якщо всупереч вимогам добросовісності вони призводять до значного дисбалансу щодо прав та обов'язків сторін, які впливають з договору, на шкоду споживачеві» [18]. Європейські науковці зазначають, що умова не визнається узгодженою в індивідуальному порядку у всіх випадках, коли вона була підготовлена заздалегідь і споживач не міг вплинути на формулювання її змісту, зокрема в контексті попередньо складеного типового / стандартного договору [19, с. 102–103].

Висновки. Незважаючи на те, що на теренах України осмислення поняття верховенства права, його основних вимог ще тривають, цей феномен поступово переходить з категорії абстрактної, об'єкта дослідження філософів, правників в реальну потребу сучасного українського суспільства, яке відчуває його брак через розмитість законодавства, незабезпеченість справедливого судочинства, свавілля влади, нереалізоване народовладдя. Принципи-складові верховенства права є ефективними засобами, які сприяють практичній реалізації цього мегапринципу у цивільних правовідносинах.

Список використаних джерел

1. Луспенник Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 9–20.
2. Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права. Принято на 106-м пленарном заседании Венецианской комиссии 11-12 марта 2016 г. Венеция. 60 с. URL: www.venice.coe.int (дата звернення: 12.10.2019).
3. Шевчук С. В. Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9624/Shevchuk%2082-89.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 14.10.2019).
4. Opinion on the Constitution of Ukraine, adopted by the Commission at its 30th plenary meeting in Venice, on 7–8 March 1997. URL: [http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL&INF\(1997\)002&e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL&INF(1997)002&e.pdf) (дата звернення: 18.10.2019).
5. Opinion on the Constitutional Situation in Ukraine adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session, Venice (17–18 December 2010). URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL&AD\(2010\)044&e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL&AD(2010)044&e.pdf) (дата звернення: 12.10.2019).
6. Майданик Р. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. *Юридична Україна: правовий часопис*. 2009. № 11/12 (83/84). С. 47–55.

7. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 15.10.2019).
8. Бем М. В. Особливості застосування статті 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.03.23-04.03.18-mat8.pdf> (дата звернення: 16.10.2019).
9. Case of Yordanova and others v. Bulgaria from April 24, 2012. Application no. 25446/06. URL: <https://adssdatabase.ohchr.org/.../CASE%20OF%20YORDAN> (дата звернення: 14.10.2019).
10. Філософія права : навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін. ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
11. Мірошніченко Ю. Проблеми конституційно-правового регулювання реалізації принципу народного суверенітету як фундаменту народовладдя в Україні. URL: <http://www.info-prensa.com/article-1214.html> (дата звернення: 12.10.2019).
12. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 15.10.2019).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-10/ 2004 від 01 грудня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> (дата звернення: 18.10.2019).
14. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-1/99 від 08 квітня 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99> (дата звернення: 19.10.2019).
15. Шестіріков В. До питання про дійсність правочинів у контексті прийняття нового Податкового кодексу України. *Актуальні питання цивільного та господарського права*. 2010. № 6 (25). С. 35–41.
16. Рішення Європейського Суду з прав людини від 21 лютого 1986р. у справі № 3/1984/75/119 «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства». URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_180/page (дата звернення: 17.10.2019).
17. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 384 с.
18. Директиви Ради ЄС № 93/13/ЄС від 5 квітня 1993 року «Про несправедливі умови в договорах зі споживачами».
19. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право. 2008. 240 с.

References

1. Luspenyk, D. (2017). Verkhovenstvo prava – «novyyu» staryy pryntsyyp tsyvil'noho sudochynstva: spivvidnoshennya iz pryntsyypom zakonnosti [The Rule of Law is the «New» Old Principle of Civil Procedure: Correlation with the Principle of Legality]. *Pravo Ukrayiny – Law of Ukraine*, 8, 9–20 [in Ukrainian].
2. *Kontrolnyy spysok pytan dlya otsinky dotrymannya verkhovenstva prava [Checklist for assessing rule of law compliance]*. (2016) from 12th March 2016. Venetsiya: Venetsianska komisiya [in Italy].
3. *Shevchuk, S. V. Pryntsyyp subsydiarnosti u diyal'nosti Yevropeyskoho Sudu z prav lyudyny ta neobkhdnist uz-hodzhennya sudovoyi praktyky [The principle of subsidiarity in the work of the European Court of Human Rights and the need to harmonize case law]*. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9624/Shevchuk%2082-89.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
4. *Opinion on the Constitution of Ukraine, adopted by the Commission at its 30th plenary meeting in Venice, on 7–8 March 1997*. Retrieved from [http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL&INF\(1997\)002&e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/1997/CDL&INF(1997)002&e.pdf) [in English].
5. *Opinion on the Constitutional Situation in Ukraine adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session, Venice (17–18 December 2010)*. Retrieved from [http://www.venice.venecoe.int/docs/2010/CDL&AD\(2010\)044&e.pdf](http://www.venice.venecoe.int/docs/2010/CDL&AD(2010)044&e.pdf) [in Ukrainian].
6. Maydanyk, R. (2009). Pryntsyyp proporsiynosti (spivrozmirnosti) v tsyvil'nomu pravi Ukrayiny: ponyattya, mezhi, umovy zastosuvannya [The principle of proportionality (proportionality) in the civil law of Ukraine: concepts, limits, conditions of application]. *Yurydychna Ukrayina: pravovyy chasopys – Legal Ukraine: Legal Magazine*, 11/12 (83/84), 47–55 [in Ukrainian].
7. *Protokol do Konventsiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod [Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]*. (1952). from 12th March 2016. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 [in Ukrainian].

8. Bem, M. V. *Osoblyvosti zastosuvannya statti 1 Pershoho protokolu Konventsiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod [Peculiarities of the application of Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]*. Retrieved from <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-reelis/2015.03.23-04.03.18-mat8.pdf> [in Ukrainian].
9. Case of Yordanova and others v. Bulgaria from April 24, 2012. – Application no. 25446/06. Retrieved from <https://adsdatabase.ohchr.org/.../CASE%20OF%20YORDAN> [in English].
10. Bandura, O. O., Bublyk, S. A., Zainchkovs'kyi, M. L. ta in. (2000). *Filosofiya prava [Philosophy of Law]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
11. Miroshnichenko, Y. U. *Problemy konstytutsiyno-pravovoho rehulyuvannya realizatsiyi pryntsypu narodnoho suverenitetu yak fundamentu narodovladdya v Ukraini [Problems of constitutional and legal regulation of realization of the principle of popular sovereignty as the foundation of democracy in Ukraine]* Retrieved from <http://www.info-prensa.com/article-1214.html> [in Ukrainian].
12. Protokol do Konventsiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod [Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. (1952). from 20th March 1952. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535
13. *Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny u spravi № 1-10/ 2004 vid 01 hrudnya 2004 r. [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine in Case No. 1-10 / 2004]* from 01th December 2004. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> [in Ukrainian].
14. *Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny u spravi № 1-1/99 vid 08 kvitnya 1999 r. [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine in Case No. 1-1 / 99]* from 08th April 1999. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99> [in Ukrainian].
15. Shestirikov, V. (2010) Do pytannya pro diysnist' pravochyniv u konteksti pryynyattya novoho Podatkovoho kodeksu Ukrayiny [On the question of the validity of the transaction in the context of the adoption of the new Tax Code of Ukraine]. *Aktualni pytannya tsyvilnoho ta hospodarskoho prava - Topical issues of civil and commercial law*, 6 (25), 35–41 [in Ukrainian].
16. *Rishennya Yevropeys'koho Sudu z prav lyudyny vid 21 lyutoho 1986r. u spravi № 3/1984/75/119 «Dzheymys ta inshi proty Spoluchenoho Korolivstva» [Judgment of the European Court of Human Rights of 21 February 1986. in Case No. 3/1984/75/119 James and Others v. the United Kingdom]*. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_180/page [in Ukrainian].
17. Yavorska, O. S. (2009). *Dohovirni zobov'yazannya pro peredannya mayna u vlasnist': tsyvil'no-pravovi aspekty [Property Liability Contracts: Civil Aspects]*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
18. *Dyrektyvy Rady YES № 93/13/YEES vid 5 kvitnya 1993 roku «Pro nespravedlyvi umovy v dohovorakh zi spozhyvachamy» [Council Directive 93/13 / EEC of 5 April 1993 on Unfair Conditions in Contracts with Consumers]* Retrieved from https://minjust.gov.ua/m/str_45878 [in Ukrainian].
19. Pohrebnyak, S. P. (2008). *Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka) [Fundamental principles of law (meaningful characteristic)]*. Kharkiv.: Pravo [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.11.2019.